

A NAGYENYEDI EGYHÁZKERITÉS.

IRTA

P. SZATHMÁRY KÁROLY.

E L Ő S Z Ó.

Egy rövid helyrajzot van szerencsém átnyújtani a magyar olvasó közönségnek. Nincs ennek igénye versenyezni azon nagy díszszel kiállított monographiákkal, melyek királyi családok által századokon át lakott palotákról, s az építészet, szobrászat és festészet műremekeiről tudósítanak: igaz, hat százados, de magában kevés jelentékenysé-
gűnek látszó *egyház kerítés*, melyről szólani akarok, s mely a tudományos világ előtt *Róma, Pompéji* vagy *Athen* nagyszerűsége mellett eltörpül; de van egyetlen oly sajátága, mely honfium szemei előtt mégis érdekessé teszi; érdekesebbé talán, mint amazokat is: — hogy *a miénk*, s az események, melyek benne és körülé folytak, *nemzetünk törté-
tének darabjai*.

Valóban nem sürgethető eléggé, hogy hazánk történetének kétségbe vonhatlan tanúit, ez agg egyházakat, porladó kastélyokat, szóval őseink mindannyi szent emlékét, mentsük meg a tudomány számára. Tudományos intézeteinknek, szakférfiainknak nincs ennél nemesebb, de egyszersmind halasztást nem ismerőbb feladatok.

A hegyek gyomrában rejtekező kagylók, melyek után a természettudós hegyeink völgyeink korát veti össze, évezredek multával is előbbeni helyökön lehetnek; a bércz, melyből bányáink érczei kerülnek ki, évezredekig daczolhat az idő fogával; még az eltemetett római vagy barbár műemlékek is nyugodtan alhatják századokig már ezred éves álmaikat: ellenben hazai emlékeink oly fokozatos sebességgel indultak enyészetnek, mely az akaratos rombolás mértékét is fölülmulja. Csak a forradalom utáni néhány év alatt, itt Erdélyben, a felséges vajdahunyadi vár, a gyalui, somlyói kastélyok szomorú romokká lettek; a legdicsőbb ütközetek egyikének, a kenyérmezeinek emlékét épület anyagul hordák el; a küküllői kastélyt csak a vak szerencse menté meg az elhamvadástól, s mennyi még az elkövetetett barbárság, melyekkel régi épületeink ügyetlen építészek által eredeti alapjokból kiforgattatnak.

Állításom igazságának legszembeötlőbb példája: hogy ezen történelmi és régészeti rajz legérdekesebb tárgya, az 1333-ban épült enyedi kisebb egyház, melynek részleteit még egy év előtt könnyű volt papírra tennünk, ma már sehol sem létezik*); lerontatása oly sebességgel történt, hogy a lebontott falakkal az 500 éves falfestések is halomba

*) Különösen helytelen volt az egyház teljesen ép és monumentalis sanctuariumának lebontása.

omlottak, a nélkül, hogy bár az illető lelkézt értesítették volna ezen eddig elrejtett műkincséről, melynek csak egyetlen darabját lehetett rajzban megmenteni.

Néhány mélyebben gondolkozó, s nemesebben érző főúr kieszközlé a jelesen szerkesztett*) „műrégészeti kalauz“ megjelenését; most már azok sem panaszolhatnak utmutatás hiányáról, kik a külföldi litteraturát eddig nem használhatták.

Fel tehát, kinek szellemi s kinek anyagi tehetsége van. Kiki saját körében igyekezzék járulni hazánk és nemzetünk műemlékei megmentéséhez.

Sötét kilátásaink vannak. De ha egyes örül annak, hogy emléke fennmarad, midőn ő már nincs többé: egy nemzet emléke veszszene el, — ha a költő „nagyszerű halálának“ kellene elkövetkezni? . . .

Én részemről megteszek anynyit, menynyire hatásköröm kiterjed; hogy ez így van, álljon-e rövid művecske is egyik tanuságul. —

Enyed régészeti emlékei.

a) Római nyomok.

Nagy-Enyed helyén a rómaiak alatt némelyek szerint**) *Egydiopolis* nevet viselő telep lett volna; az oláhok *Ajudnak*, a szászok *Straszburgnak* hívják. A Maros jobb partján $46^{\circ} 20'$ é. sz. s $41^{\circ} 24'$ keleti hosszúság alatt fekszik.

A római uralomnak elég tekintélyes, bár elmosódott nyomaival találkozunk még benne. Ilyenek:

1.) A középerdélyi itt átmenő római fő-ut, mely a mai *Tövis-útczán* jött be, s a *miriszlóin* — vagy kollegium utczán ment ki.

2.) Az enyedi patak mentén, különösen a leszakadozott vizpartokban látható sírok, melyek nagy mennyiségű, csaknem ujnyi vastag cserépdarabokat, égetett köveket, csontokat tartalmaznak, mint a római s részben barbár temetkezés emlékeit.

3.) Fel-Enyeden felül a fő tanoda erdeje előtti halmok alatt, szentanúk állítása szerint többször találtak volna római téglákat.

4.) Ugyan ilyenekkel volt a régi főtanodai könyvtár padlata is kirakva, s nem hihetlen, hogy e megsemmisített gyűjteményben a gyönyörű *tabula honestae missionis*-on, kívül, a vidékről is több becses dolog létezhetett.

5.) Az itt talált iratos kövek közül csak kettő ismeretes. Ezek egyikén ez áll:

P. FURIO.
SATURNINO.
Cos LAELIUS.
MAXIMIANUS
DEC. COL.

*) Nagyon emelte volna s utólagosan is emelné e mű becsét, hogy ha építészeti emlékeinkről Henszlmann ur is oly részletes összeállítást közölne, mint Föt. Rómer Flóris ur a hazánkban talált régészeti művekről.

**) Dr. T. Neugebauer „Dacien“ 193.

A másikon :

I. O. M.
CETERISQ.
DIS CONSEN
TIBUS.
M. OPELIUS.
ADIUTOR.
II VIR COL.

6.) Ezeken kívül az utczákon szétszórva sok olyan kődarabot láthatni, melyekről az irat ugyan lekopott már, de alakjuk római eredetre mutat; ezek némelyike, a kőzetről ítélve, talán Tordáról a hajdani *Salinae* romjaiból került ide.

b.) *Keresztyén kori épületek.*

A n.-enyedi egyház kerítés.

I. Történeti előzmények.

Az erődített egyház-kerítések többszörösen emlékezetes szerepet játszanak hazánk történetében.

Keletkezésök oka körülbelül egy a nyugat hasonló védműveivel. A magas bérczekre építkező várúr erőszakoskodásai s kóbor portyázók hadjáratai ellen szükségesnek látszott az emelkedő gazdagságú polgárságnak laktelepeit védsánczokkal venni körül; s így, míg az egész város védfalat, karózáttal vagy palánkkal megerősített kerítést nyert: a legbecsesb, Isten sz. egyháza, hova a kegyelet sokszor műkincseket halmozott, mint különben is legszilárdabb anyagú épület, egy másodfallal kerítettett körül; így mintegy *belerödiül* szolgált.

Az enyedi kastély építését krónikásaink mindjárt a város alapításának (1239) harmadik évére 1241-re teszik, s okul a tatárok betörésének hírét említik. (Husztly: „Ó és Uj Dácia.“ „Hauer: Das königliche Siebenbürgen.“)

E kastély történetéből itt csak azon eseményeket emeljük ki, melyek magával a kastély épületével szorosabb összefüggésben vannak, s részint annak birtokviszonyaira vonatkoznak, részint mint erődnek s a benne levő épületeknek eseményeit tárgyazzák.

A kastély építésmódja, mely a bejött szászok, illetőleg *flamandok* által behozott *czéhrendszernek* felel meg, arra mutat, hogy a város építői egy félszázadig mint szabad polgárok birtokolták Enyedet s így annak kastélyát is: de már 1292-ből ismerünk okmányt, melyben II-ik Endre királyunk helybenhagyja *Arnold* szász comes özvegyének, *mind Enyed birtokosának*, ezen jószágáról való rendelkezését; ki, fia nem lévén, Enyedet leányának s illetőleg vejének *Christiánnak* hagyományozza (Fontes rerum austriacarum Tom. XV. 180 p.)

Királyi vagy magányadomány útján történt-e, nem tudhatni: annyi bizonyos; hogy *Enyed* a fehérvári káptalan birtokába jutott, mert 1390-ben *Mária* királynénk a káptalannak kilenczed szedést enged Enyeden, „*mint saját birtokán.*“

Különben e birtokbavételnek jóval előbbinek kell lenni, mivel az 1333-ban épült, most már csak egykori, kis egyháza egyik felirata elején a Capit . . . szó határozottan kivehető vala.

Ettől kezdve több mint másfél századon át káptalani birtok volt Enyed; bár

nem minden birtokháborítás nélkül, — mivel 1437-ben a *Zsigmond* által erőszakosan kivetett adók miatt felkelt pórhad, *Márton* és *Antal* vezérei alatt Kolozsvárnál, szemben a nemességgel csatát vesztvén: részben az enyedi kastélyba menekül, s december 19-kén itt az által megostromoltatván, a nemesség a lázadókat levágja s a kastélyt és várost felégeti. (Thuróczi: IV. 22. Éder: Observat. ad Felmer és utánok Szalay II. kötet 339. 400.)

1551-ben pedig Izabella királyné foglalja el a kastélyt, nehogy az, a véle ellenséges lábon álló *Martinuzzi* (Frater György) kezeibe essék. De egyszersmind biztosítja a káptalant *Balassa Menyhért*, *Kendi Antal* és *Kemény János* által, hogy megszűnván a belzavar, Enyedet újra vissza bocsátja. (Ant. Szereday: „Notitia Capituli Albensis.“ 170. 171. pagg.)

1556-ban a káptalan *Enyedet* végképen elveszti, miután a káptalan minden birtoka saecularizáltatik. Ugy látszik hogy az új hitre tért *János Zsigmond* még emlékét is jónak látta eltörölni a káptalani birtoklásnak; mert a fő bejárat feletti feliratot, mely a káptalan nevét és 1541 évet visel, bevágatta s bevakoltatta, mely csak az 1849 után történt javításkor lett újra láthatóvá.

E fejedelem a fiscalitássá vált enyedi dominiumot még ez évben a portai követsége által magát igen is beszinlett *Békesi Gáspárnak* adja. (Wolf de Bethlen V. 235.)

1564-ben, a kastélybeli nagyobb egyházban tartatott az a nevezetes *egyházi gyűlés*, melyben az azelőtti időben egyesülve volt erdélyi protestánsok a hitelvek felett hosszasan vitázván, nem egyezhettek meg, s két csapatra válva, a szászok *Hebler Mátyás* superintendensök alatt az *ágostai* (lutheranus); a magyarok *Alesius* (Madár) *Dénezs* és *Dávid Ferencz* alatt *ev. reformatus* nevet vettek fel. A híres szónok *Dávid* azonban két év múlva már az *unitária*, vagy *dávidista* felekezetnek lett alapítójává. E gyűlés óta az erdélyi reformatusok téli zsinataikat rendszeren Enyeden tarták. (Bod Péter: sz. Polycarpus 13. lap.)

1556-ban Enyed *Báthori Kristóf* fejedelem kezén van, egy kezemnél lévő eredeti okmány szerint, mely a só vételt Enyeden szabaddá teszi (Kemény lev. tár I. köt.) Utána fiára *Zsigmondra* szállt Enyed; ez 1595-ben nejének *Mária Krisztiernának* írja át jegyajándokul, ki azt nemsokára *Báthori Endrének*, mint ujonválasztott fejedelemnek engedi át.

1600-ban szept. 18-án Enyed közelében, *Décse* és *Miriszló* között ütközik meg *Básta Mihály* oláh vajdával, kinek csapatai a csata előtti napon *Enyedet* s annak kastélyát feldúlják. A csata Básta részére dől el, s Mihály Fogarasig szalad. Még ki sem épülte a szerencsétlen Enyed múlt évi nyomorát, midőn a császári kegyet visszanyert *Mihály* újra jő, s hí és gonosz vezére *Rácz György* által Enyedet újra feldúlatja. Ki nem menekült, meghalt; ház épen nem maradt. Innen Gyulafehérvárra vonult a vad csorda, fejedelmi sírokat rabolni (W. Bethlen V. 33. Kemény Józ. 45 l.)

De az életrevaló enyedi nép hamar összeszedte erejét, s kastélyát megerősíté; úgy hogy az 1603-ki inségteljes évben kalandozó rabló csapatok ellen *Tholdy István*, *Borbély György* a vidék nemességével ide menekülnek. (Kövári IV. 139 l.)

1614-ben szept. 3-án *Bethlen Gábor*, Erdély legnagyobb fejedelme, Enyedet nejére *Károlyi Zsuzsánnára* írja át 12,000 tallérban; de neje halála után a birtok kezére vissza esvén, 1629-ben szept. 2-án az uradalmat az általa alapított *gyulafehérvári iskolának* hagyományozza, 20,000 forinttal, a tokaji „*Hétszöllő*-vel“ s Debreczen városa tizedével

együtt; ezáltal Erdély máig is virágzó legelső tanodájának állandó alapot vetvén. (Eredeti oklevelek a n. enyedi ref. Collegium levéltárában.)

Az Enyedre települt nemesség és a városi polgárok között versengések kezdettek támadni; legalább erre mutat az „Approbata constitutio“ egy 1643-ki szabványa, mely azt rendeli: hogy a nemességnek enyedi kastélybeli kamarája restituáltassék s a contraversia a városi nép- és nemesség között intéztessék el.“ Ugy látszik a baj még ekkor sem szűnt meg: melyet II-dik Rákóczi György az által orvosolt meg véglegesen, hogy egy 1657. február havának 10-ik napján kiadott rendelet által *Enyed városa polgárait megnemesíti.* (Comp. Constitutio). Történt ez *Csulai* püspök és *Barcsai Ákos* közbenjárására. Az utolsó bíró *Posta István* s az első „városhadnagya“ *Boltos Mihály* volt. — (Benkő József: „Transylvania specialis“ kéziratban.)

A szerencsétlen város csakhamar igénybe vette a *Boltos Mihályhoz* hasonló ügyes és erélyes előljárók vezetését.

II-ik *Rákóczy György* ugyanis nem hajtva a porta tiltó rendeleteire, beleelegyedett a lengyel korona vadászatába. A tudva lévő eredmény: hogy Erdély legszebb seregét, mely valaha határait elhagyá, megsemmisítetté s részben tatárabságba hurczoltatá; önmaga gyalázatos feltételeket lón kénytelen elfogadni. De a porta ezzel sem elégedett meg; hanem miután a Rákóczi helyett megválasztott *Rédai Ferenczet* amaz nyugton nem hagyá, legvadabb seregeit a tatárokat és moldvaiakat bocsátá a szerencsétlen Erdélyre.

E hír hallatára az enyediek felszerelik kastélyokat; becsesbjeiket a bástyákba hordják, s a derék *Boltos Mihályt*, *Gáspár Jánost* vezéreikké választják, kik megesküsznek a várat utolsó csepp vérékig védeni.

Eleinte apró kóbor csapatok jöttek, melyeket még a város határán diadallal visszavernek; de szept. 8-án már 5000-nyi sereg közelg, mely elől kénytelenek a kastélyba menekülni. Másnap a moldvai vajda fia is jön, kit ajándékokkal engesztelnek meg; végre szeptember 10-dikén a tatár khán, silistriai pasa s a havaselyi vajdák érkeznek meg a fősereggel.

Ezek előbb hadisarczot követelnek; de az adottal meg nem elégedve, miután a belnévőktől az egyházi edényeket, sőt *három fiatal hajadont* is kicsaltak: 11-én ostromolni kezdték a várat; de a várbeliek vitézül emberkedve, visszaverték azt. Végre az ég is közbe szállott: roppant zivatar keletkezett, mely a khán sátorát felforgatta, s a mennykövek jobbra balra csapkodtak, mire a tábor babonás félelemtől megkapatva, tova száguldott s a szegény várbeliek ezúttal megmenekültek. (Dipsai Szabó István: „Erdélynek s Nagy-Enyed városának rövid de hiteles historiája. N. Enyeden 1838.)

Az 1662—4-ki időszak nevezetes változást idézett elő Enyedre nézve. A derék *Bethlen János* kancellár ösztönzésére ugyanis Apaffy 1662-ben, még a kocsárdi mezőn táboroztában kiadja rendeletét, hogy a Bethlen-féle főtanoda az 1658-ban teljesen elpusztított Fehérvárról Enyedre, mint uradalma központjába tétessék át; ez 1664-ben végre is hajtattott, s a főtanoda a várbeli két épületet, az egykori plebániát s a Bethlen palotát tanárai számára lefoglalja. De a város polgárai, kik különösen az 58-ki romlás alkalmával sok fehérvári lakóval szaporodtak, az áttételt rossz szemmel nézték; úgy hogy Apaffinak oklevelileg kellett inteni őket, hogy a professorokat megbecsüljék, *azoknak köszönjenek*, s a miriszló-útczán (a tanoda előtt) szekérrel a tanítás zavarása miatt ne járjanak. (Eredeti oklevél a főtanoda levéltárában.)

1679-ben a városnak nagy részét tűz emészti meg, a főtanoda épületeivel együtt;

ezen ok és a polgárság ellenszenve miatt az 1682-ki zsinat, mely a kastély nagy templomában tartatott, a Collegium visszahelyezését Gyula-Fehérvárra elrendeli.

De ez nem történt meg. Ugy látszik lassanként összetörődtek, míg az 1704-ki császárság, hol a városiak érdekében a tanulóság vére is folyt, a két testületet közelebb hozta egymáshoz.

Az 1704-ki ügynevezett „nagy romlás-“ra az adott alkalmat, hogy Rákóczynak egy biztosa *Balkó László* az enyediakat Rákóczy hűségére eskette; s ezek *Rabutin* egy kémjét elfogván, azt *Toroczka István*hoz, Rákóczy tábornokához viszik, ki a kémnek orrát füleit levágatja.

Erre *Rabutin* a császári vezér, parancsot ad *Tige* ezredesnek, hogy Enyedet fenytse meg, ki saját ezredével s császárpárti oláh-rác felkelőkkel a várost virágvasárnapján (mart. 13-án) megrohanja, felgyújtja, kifosztja, s a népet leöleti. Csak kevesen menekülhettek meg a főtanoda udvarán. Ez igazságtalan vérengzés emlékére az enyediak a virágvasárnapját máig megünneplik. Még ez évben fogadást tesznek arra is, hogy a czégyeres bűnöket, káromkodást, uzsorát és fénytüzést mindörökre kerülni fogják. E pusztításkor a kastély is felégettett s kirabolatott. A tanuló ifjúság megmaradt része pedig tanáraival együtt a toroczkói barlangokba menekült. (Eredeti okmányok nyomán, melyek birtokomban vannak.)

1731-ben vár és egyház helyreállítatnak; 1800-ban pedig az egyház mennyezete leszedetvén, az egyház belseje parókás modorban (barocco) átídomítatik.

1848 őszén a kastély újra védelemre készült, főkapuja eltorlaszoltatott; de elvonulván a magyar honvédsereg előcsapata innen, 1849-ben január 8-ikáról 9-ikére viráddólag — fölkelt oláhság a várost megrohanja, kifosztja; a még benntalált s el nem menekülhetett lakosságot leöli. Ekkor az egyház belső szerelvényei, még a harangütők is elvitetnek. A leölt polgárságot (mintegy 400 embert) a kastély északi oldalához ásott „közös sír“ fedezi.

1865-ben a lutheranus atyafiak az 1333-ban épült kis egyházat, melyet egyeség szerint birtak, hirtelenében lebontatják, úgy hogy még az ekkor feltűnt falfestések megmentésére sem volt idő.

Az egyház szentélye alatti sírboltban oly nagy mennyiségű embercsont találtatott, mely számítás szerint legalább 2000 halott ide helyezésére hágy következtetni. —

II. Régészeti rész.

Enyed keresztyén régészeti emlékei a város jelenlegi központján levő védnökkel*) (bástyákkal) bőven ellátott egyház kerítésből, az ebben fekvő és fekvő különböző czélú épületekből, s több magányházból áll, melyek a város különböző utcaiban fekszenek.

A mai Enyed mind a nép hagyomány — mind azon krónikásaink után, kik e városról megemlékeztek, mint *Huszt* („O és Uj Dacia“) és *Hauer* („Das königliche Siebenbürgen“), 1239-ben épül. Mind kettő szerint II. Gejza által behívott szászok (jobban szólva flamandok) építik azt.**)

*) Ha a barricade gátja, miért ne lehetne a bastion védne.

***) Az erdélyi szászok tévesen viselik a „szász“ nevezetet. Tudva van, hogy németalföldről Graveingen tájáról vándoroltak feljebb Szászországba, s innen éhség által szorongatva szakadtak Erdélybe és a Szepességre.

A mongolok betörésének hírére 1241-ben épült a város közepére helyezett kastély, melynek árkába a közeli patak vizét is bevették (*Huszt* 167. lap.)

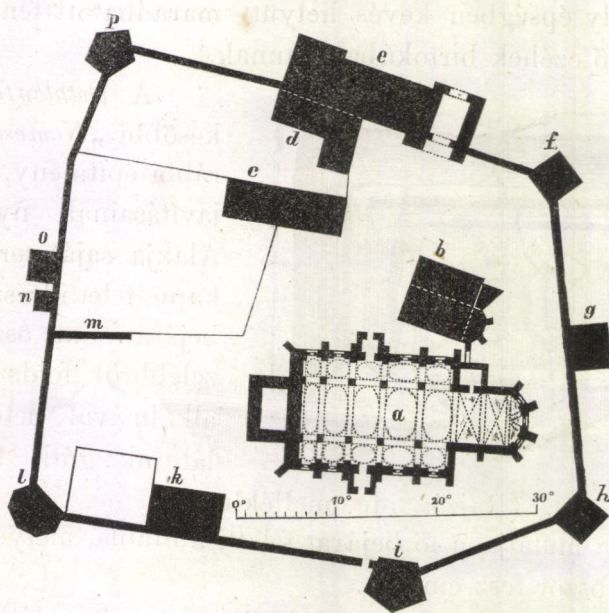
Miként állotta ki az emberi szemek elől a körítő erdőségek miatt különben is jól elrejtett várac és városka a mongol dúlást, nincs adat róla; de épületei egykoru részeinek meglehetősen épségben maradása, és azon körülményből következtetve, hogy a mongoloknak ostrom eszközeik nem voltak, s kevés számú erődeink alól többnyire véres fejvel távoztak; végre abból, hogy kevés későbbi létezése diplomailag be van bizonyítva, azt lehet következtetni, hogy a nagy veszély elől, eléggé ép bőrrel menekült.

Szóljunk tehát először is hazai régészetünk ezen tiszteletre méltó s máig is ép emlékéiről.

1. A kastély.

A máig fennálló enyedi egyházkerítés, vagy „kastély“ némelyek szerint „vár“ szabálytalan öt-szögöt képez, melynek nyugati vonala, mint a mellékelt rajzból is kitűnik, a „*Kalandos és Lakatosvédnék*“ (bastion) között, igen tompa szög alatt meg van törve.

Enyedi várkerítés.

a. Reform. egyház.	h. Csizmadia bástya.
b. Evangelikusok egyháza.	i. Szöcs bástya.
c. Reform. tanári szállás.	k. Evangelikus papi szállás.
d. Reform. leány iskola.	l. Timár bástya.
d. Bethlen-féle épület.	m. Várfal rész.
f. Mészáros bástya.	n. Fazekas bástya.
g. Szabó bástya.	o. Kalandos bástya.
	p. Lakatos bástya.

Jelenleg mindössze nyolcz védnéje van, melyek közül a „Mészáros és Timár“ bástya látszanak legrégebbeknek, s a már csak hajdani evangélikus egyházzal határozottan egy korszakra utalnak (1333).

A többiek későbbi koraik; legújabb a már pártázattal s rovatkákkal is ellátott „szöcs bástya“, mely mellett a vár kisebb, piacz felőli kapuja nyílik. Ez utóbbi a XVII-ik század közepére mutat.

A védnek ketteje: a „Szabó és Lakatos bástya“ tégl- és kőfedéllel van ellátva; a többiek zsindegylyvel fedettek. A Timár és Mészáros bástyák faragott kő fedél-támokkal ékeskednek, melyek kirugása mutatja, hogy hajdan nagyobb fedél tartására voltak szánva. A bástyák két emeletesek, de az emeleket legtöbbször csak belső gerendázatok képviselik.

Azon kis falrész, mely a Timár és Fazekas bástyák között máig is fennáll, (l. az alaprajzot) arra mutat, hogy a kastély hajdan kettős volt s ekkor a déli oldal, melyben később a nagy templom épült, mintegy elővárul szolgált, míg a belsőnek főerőde és leg-erősebb védnéje a *kis egyház* volt, mely az isteni tiszteletre szánt sanctuarium felett két emeletű és törésekkel ellátott bástyát képezett.

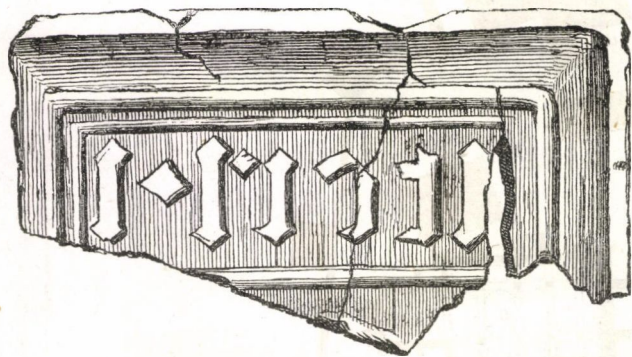
A nagy egyház ezen fal megfelelő részére épült később.

A fő bejárat, mely kétségtelenül jól meg volt erősítve, oda eshetett, hol most a *Bethlenféle épület* áll, annyival is inkább, mivel máshol kapuhelyet felfedezni nem lehet.

Érdekes azon polgári szerkezetű béállítás, mely határozottan a szászok városi bérrendezéséből kifolyó.

A közérővel épített kastély egyes bástyái a czéhek között voltak kiosztva, s ezek illető védnéjüket s az ehhez számított falrészt fenntartani, s veszély idején védeni tartoztak; de ezen kötelesség azon joggal járt, hogy becsesebb javaikat ezen bástyákban tarthatták.*)

E rendszer ily épségben kevés helyütt maradhatott fenn hazánkban. Mert itt a védnek maig is az illető czéhek birtokában vannak.

A *Bethlenféle épület*, valószínűleg a későbbi „*Nemesek háza*“ úgy látszik, korábbi építmény, de ezen nagy fejedelem javításainak nyomait hordja magán. Alakja sajátos. Egy emeletes, de a kapu feletti rész egyik emelete épen a bejárat miatt össze van szorítva. Egy közelebről földszintjében történt ásatás alkalmával betűs cserép darabot találtunk góth felirattal, mely szintén

a XIV-dik századra utal. (Rajzát ide melléklek.)

Régibb korát mutatja a fő bejárat feletti kő-tábla, melyen 1541 áll, s melyről a történelmi részben többször lesz említés.

A vár falán, valamint az egyes védnéken sehol sem láthatni építésök korára vonatkozó évszámot. E béalazott táblák későbbi kijavításokra vonatkoznak, s régészeti tekintetben érdektelenek.

A legrégebb évszám, mi ezek között előfordul, az 1706-ban történt romlásra, s 1731-ben lett helyreállításra vonatkozik.

Azért nem is tartottam a régészeti tárgyak közé sorozandónak.

*) Legérdekesebb pedig a *kalandos*, vagy *kalantos-védne* története, mely régebben sz. Lélek társaságnak is neveztetett. Keletkezése idejét régisége miatt nem tudhatni. De mai szerkezete sajátos világot vet régi socialis életünkre. A társulatnak ezen bástyáján kívül földi is vannak, melynek hasznát egyenlően huzzák. A társulat tagjai kötelezve vannak egymásnak tisztességes eltemetéséről gondoskodni.

2. A lutheranus egyház.

A fájdalom ma már csak az itt közölt rajzokban létező volt lutherán egyház egyike volt Erdély legrégebb és érdekesebb műemlékeinek. Kiválóan érdekes már csak azért is, mert építés ideje (az 1333. év) az egyház egyik támoszlopára vésvé tisztán olvasható vala, s az egykori portale feletti, korunkban már alig olvasható egyidejű felirattól ugyancsak ez évszámot lehetett kibetűzni.

Mint a közlött alaprajzból is felismerhető, a legutóbbi időkben is csekély terjedelmű templomocska, eredetileg csak vár-kápolna volt, egyetlen hajócskával, mely csupán az octagon sanctuariumot foglalta magában.

Ez átmeneti izlésben épült, talaja alatt csillagszerűen szétmenő több ágú sírbolttal, melynek közből terjedelmes *ossarium* felelt meg, hova a már emlékből kihalt eltemetettek csontjait hányta, a külön temetkezésből jövedelmet húzó egyházi hatóság.

Az alap kiásásakor itt talált csontmennyiséget számítás után mintegy 1400 emberre tettük. Voltak ezek között nyilván erőszak jeleit mutató koponyák is, mely körülmény különböző gyanításokra adott alkalmat. Az Enyedet sújtott csapások mellett, esetek ide helyezése nem is valószínűtlen.

E kis kápolna keskeny alakai még körívesek, de a felette ívezett boltok elég hegyes csúcsívek s egy központba futnak össze, melynek tagozott zárköve nincsen.

Csak a háttérben volt meg jelvényes három kis ablaka, más két oldalon ezeknek megfelelő fülkék hagytak, egyenesen a falra festett szentképek számára. A középső ablak alatt még látható volt egy kis fülke, mely egykor szentségházúl, vagy szent edények helyeül szolgált. (Tabernaculum.)

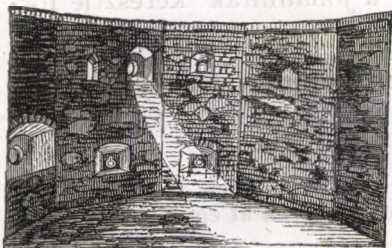

Ez en falrészek lerombolása azonban mint említve volt, oly rögtön következett be, hogy a falfestmények egyikét maga az akkori luth. lelkész úr sem láthatta; a másik sz. Mátét ábrázoló azonban megmaradt, s itt hű másolatban közlöm. Ugy látszik, e festmény egy egész századdal későbbi az egyház építés idejénél, legalább festésmodorában, s különösen az öltözet ránczolatában hazánk ez idei műtermékeitől az ügyesebb ecsetforgatás és kisebb merevség által igen elüt.

A később s már egészen csúcsíves modorban épült sekrestyébe baloldalon volt a szintén ékes góth faragásu bejárat, igen csinos *pálca mű*; e sekrestye tetején lehetett aztán a később épült templomrész karzatára, s egyszersmind a kis egyház fölötti kétemeletes védműbe feljutni, melynek mindkét emelete bőven elvult látva lőrésekkel, mind apróbb löfegyverek, mind a falágyuk számára.

Nevezetes, hogy a bástya-templom egyik délkeleti támoszlopa, egy kirugó ívtámmal (Bogenstrebe, arc boutant) a nagyobb egyház s illetőleg az egykori belvárfal oldalához volt támasztva, s így a kis egyház az északi várrésznek mintegy legerősebb belső védnéjéül szolgálhatott.

Az egykori fedél tartására, még minden két támoszlop között, fenn a pártázatból fedéltartók nyultak ki, melyek

oly eredeti fedélre gyaníttatnak, mely alatt, egyenesen a várfal alá szolgáló lőrések nyilhattak.

E kis vár-kápolna oldal-része északra nyílt jobb oldalán, nyilván később ragasztatott hozzá, mit nemcsak maga a szabálytalan alak, de a rajta lévő két késői goth ablak is bizonyított.

A homlokzat és főbejárat a bástya alatti részszel csaknem egyidejűséget mutat; a román ablakok itt meg vannak tartva, míg a portale szétmállott kövei csúcsívben végződtek.

Itt lehetett egy félig elporlott kövön kibetűzni: Capit.... salu.. san... ꝛccc.... régibb faju goth minusculákkal.

Capita salūs an ꝛccc

Hátul az egyik keleti támoszlop faragott kövén, ugy látszik több izben kúijított ép betűkkel vala olvasható, ékített goth írásban:

HOA·OPVS
MCHO IGVN
AST ANNO·
DNI·M·CC·
CX·XXXIII
AT·SMI
TVN·IIII

Hoc opus inchoatum est anno dni MCCCXXXIII et finitum IIII. *)

Hogy az előbbi feliratban, valamint a Bethlenféle épületen lévő feliratban mit teszen az elmosódott *Capit...* név, arról a történelmi részben lesz említés.

3. A hajdani plebánia.

Hogy azon hosszas négyszögű épület, mely az alaprajzban „reform. tanári lak“ név alatt a luth. egyház portáléjával szemben fekszik, ezzel egykoru, semmi kétséget nem szenved.

Tanusítja ezt a hasonló idejű építési modor, az ezen időben divatozó *emeletes rejtek pincze*, *) hová a nehéz idők viharában a lakó becsesb holmiját, s néha önmagát is elrejté, s végre az általam mult évben ez épület homlokáról levétetett „*Agnus Dei*,” melynek körirata a portale feletti minusculákkal egykoru.

Ez „*Agnus Dei*“ elég kezdetleges mű, a következő felirattal:

„*Agnus dei, qui tollit peccata mundi.*“ Belső részén a johanniták keresztje formájára van bevésve, mely miután bérakatott, helyén ugyancsak maradandólag biztosítja. Ez okon maradt meg ily épen oly korban is, midőn a hajdani katholicismusra emlékez-

*) Lásd a rajzot.

**) Érdekes ebben egy kéményszerű fülke az egyik szögletben, melyen át egykor valószínűleg a kastélyból a pinczébe lehetett szállni.

tető jelvényeket örömet semmisítették meg. (Erről később.) Az egész falat le kellett volna bontani, hogy az „Agnust“ kivehessék.

Ez épület, melyet délkeleti oldalán erős támoszlop védett, az 1849-iki pusztításnak lett áldozata. Ekkor reform. tanári szállás volt. Ma tökéletes rom.

4. A reform. templom.

A reformatusok egyháza vagyis „nagy templom“ építését úgy látszik, a lakosok elszaporodása tette volt szükségessé.

Ez három építési modort tüntet fel.

A torony, ez óriási négyszögű bástya, az átmeneti korban épült, egyrészt faragott kövekből. Ablakai körívesek s szabálytalanul alkalmazottak; sőt van közöttök tisztán román pár-ablak is.

Terjedelménél, erős alkotánál fogva hajlandó vagyok hinni, hogy inkább véletli, mint egyházi célra épült; és pedig igen költségesen. Most már nem létező emeleteibe a mellék lépcsőkről nagy kőhasábokból épült góth ajtók nyílnak bé, levágott lóher fejezettel. Minden emelet egy-egy tágas terem benne ma is. Lőrészekkel minden oldalra bőven el volt látva; a külső, vagy talán később épült nagyobb várnak ez főerődjévé tette, mely minden körülötte lévő pontot uralt.

Az egyház és sanctuarium tiszta góth, de ezen építési modor hanyatló korszakából, ablakai többnyire halhólyagosak. (Fischblase, flamboyant.)

Három hajóju tágas épület volt ez, a torony melletti főbejárattal. Csak sanctuariuma és sekrestyéje maradt meg eredeti állapotában; magát az egyházat az újabb kor renaissance modorban alakította át, tágas karzatokkal a három oldalon, melyeket nyomott boltívek s szintén átídomított egykori tömör boltoszlopok tartanak.

Különben, mielőtt a hajdan góth boltok átídomítottak volna, az 1704-iki vész alkalmával, az egykori ívezet béomlott, s hihetőleg az egész 18-dik századon keresztül csak padlattel (plafond) volt ellátva. Ezt a később alább vett boltozatok feletti körzifrázatok nyilván bizonyítják.

A sanctuariumot semmi különöst fel nem táró hálóboltozat (Netzgewölbe) fedi.

A sekrestye mellett kerek csiga lépcső vezet fel, mely több helytt az egyházba nyílik.

Évszámot sehol sem fedezhettem fel rajta.

A mostani luth. lelkészi lak ma is csaknem azon állapotban van, a hogy a XV. század végén építették. Ajtai elcsapott lóherek, s még külfala is az e kori festés nyomait hordja magán.